

Novruz mərasimində Kosa və Keçəlin unudulmuş arxaik funksiyaları

Son dövrlərdə bəzi KİV və TV kanallarında ilaxır çərşənbə və Novruz bayramı günlərində baharın gəlişi münasibətilə oynanılan qışın ölümü və yazın gəlişini, təbiətin oyanışını şən bir biçimdə canlandıran “Kosa-kosa” meydan tamaşasının qəhrəmanları Kosa və Keçəl obrazları, onların funksiyaları haqqında düzgün olmayan fikirlər səslənir. Bəzən isə bu obrazların tamamilə bahar bayramının əsas atribut və simvolları sırasından çıxarılması təklifi də verilir. Fikrimizcə, bu cür yanlış fikir və təkliflərin səslənməsi kosa və keçəlin daşdığı funksiyaların dərk edilməməsi ilə bağlıdır.

Dini-mifoloji, arxaik mifopoetik ənənədə Novruz bayramı sakral sferaya maksimum dərəcədə bağlılığı ilə seçilən zaman kəsimidir. Arxaik ritual semantika və dəyəri ilə seçilən bayram zamanının başlıca əlaməti onun sakrallığıdır. Bir sıra bayramlar görünüşdə dini məzmun daşmasalar belə, mənşə etibarilə sakral-dini olandan gəlməkdədir. Bayram öz strukturu ilə kosmosun kaosdan əmələ gəldiyi situasiyanın sərhədlərini müəyyən edir. Sakral zamanlarda keçirilən bayramlarda ilkin çağda qayıdlara mifik zamanı yenidən canlandırıldığı düşünülmüşdür. Novruz bayramı ilə bağlı ilk bayram gəcəsi hər şeyin bir anlığa dayandığına dair inanc köhnə zamanın-kaosun bitib, yeni zamanın “başlanğıcı” olan zamanı - kosmosun yaranmasını mənalandırır. Həmin “başlanğıc”da - kaosdan kosmosun yaradılışı anında olan situasiyadır ki, bayram vaxtı bir daha təkrarlanaraq aktuallaşır (Bəydili C. (Məmmədov). Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003).

Novruz bayramının ab-havası daxili sərbəstlik və azadlığın sayəsində yaranır. Bayram zamanı kəskin şəkildə birlik və sosial həmrəylik hissləri yaranır, emosional gərginlik aradan götürülür. Novruz xalq kütlələri tərəfindən “idealdan doğan” bayram kimi keçirilir. Ciddilik tanımayan xalq bayramı gülüş üstündə bərqərar olur. Gülüşü doğum və həyat mənəvi sayan xalq komik folklor nümunələrinin məzmununu da məhz həmin baxış üzərində qurur.

Xalq gülüşünün “hamı gülür və hamıya gülürlər” xüsusiyyəti karnavalla əlaqəlidir. Karnaval üçün seçiyəvi sayılan bu gülüş tipini Novruz mərasim şənliklərində də görmək olar. Novruz bayram şənliklərində “Kosa-kosa” kimi meydan tamaşaları səhnədə deyil, küçə və meydanlarda oynanılır. Meydan tamaşalarının bu xüsusiyyətinə diqqət yetirən Ə.Sultanlı yazırdı: “Meydanca həm səhnə, həm də amfiteatr idi, hətta burada səhnəni andıracaq xüsusi tikili və yaxud bir hissə yox idi... Əhali həqiqi mənada passiv tamaşaçı deyildi, bəlkə tamaşanın bütün gedişində iştirak edirdi. Başqa sözlə, oyunbaz ilə tamaşaçı arasında rəsmi bir hüdd yox idi. Oyunbaz tamaşaçılara sual verir və cavab tələb edirdi, oyunun məzmunca inkişafı bu ca-

vablardan asılı idi. Onsuz da tamaşanın əsas məzmununu qabaqcadan bilən əhali oyunbazın sualına arzu edilən cavabı verirdi. Beləliklə, tamaşa daha canlı, daha həyati, daha real bir şəkildə alırdı”. Novruz bayram şənliklərində keçirilən meydan tamaşalarında hamı ifaçı və tamaşaçıya çevrilir, hamı deyib-gülür, zarafatlaşır və oynayır.

Qışın ölümü və yazın gəlişini gülməli şəkildə canlandıran “Kosa-kosa” meydan tamaşasında cəmiyyətin bütün sosial təbəqələri tənqid hədəfinə çevrilirdi. Özlərini tənqid hədəfləri sıralarından ayırmayan Kosa və Keçəl başlarına gələn əhvalatları danışdıqca öz eyiblərini açıq, tamaşanı seyr edən izləyiciləri özünün “səfeh” hərəkətlərinə güldürürdü. Fikrimizcə, köhnə ilin tamam olub yeni ilin başlanması zamanı oynanılan “Kosa-kosa” tamaşası təbiətə təsir göstərmək, torpağı barlı-bərəkətli, məhsuldar etmək məqsədi güdür. Folklorlarda ritual gülüş həyatvericiliyi, doğuluşu rəmzləndirir.

“Kosa-kosa” mərasimi və bu mərasimdəki Kosa obrazı təbiətin təzələnməsi və ölüb-dirilmə mifologemisi çevrəsində təşəkkül tapır. Çoxvariantlı tamaşa olan “Kosa-kosa” ayrı-ayrı bölgələrimizdə şəraitə uyğun olaraq göstərilir. Bir nəfər zirək, hazırcavab və rəqəsləməyi bacaran bir uşağın öyninə tərsinə çevrilmiş kürk geyindirir, üzünə kağızdan düzəldilmiş üzük taxar, başına uzun şiş papaq qoyar, belinə zınqrovlu kəmərləyər, boynundan da zınqrov asardılar. Tədqiqatçılar haqlı olaraq Kosanın geyimində, qurşağa və boynuna düzduyü zınqrovlarda, başa geydiyi şiş papaqda və s.-də qam-şaman geyiminin rəmzlərini görmüşlər. İnanca görə, kosa birinci dəfə kimin həyatına girsəymiş, həmin il o evin içinə, həyat-bacasına xeyir-bərəkət gəlirmiş. Ona görə də evlərə gələn Kosa oyunçularına ev sahibləri çörəkdən, yağdan-undan, puldan-paradan hədiyyə edərmiş. Beləcə, oyunçular kəndin bütün evlərini bir-bir gəzərdilər. Bütün kənd camaatı buna sevinər, deyər-gülərdi. Kosanın burada icra etdiyi funksiya ilə ibtidai çağ mərasimlərindəki sehrkar, ovsunçu və ya din xadiminin yerinə yetirdiyi funksiyalar arasında bir uyğunluq vardır (Bəydili C. (Məmmədov). Türk mifoloji obrazlar sistemi: Struktur və funksiya (monoqrafiya). Bakı, “Mütercim”, 2007).

Kosanın birinci gəldiyi evə xeyir-bərəkət gətirməsi əslində onun bolluq, artım, məhsuldarlıqla bağlı mifoloji təsəvvürlərdən qaynaqlandığını göstərir.

Azərbaycan xalq teatri tarixinə dair araşdırmalarda artım ideyası ilə bağlılıqda bu mərasim tamaşası ilə əlaqəli qiymətli etnoqrafik detala rast gəlinir; xalq arasında yaşamaqda olan əqidəyə görə, guya uşağı olmayan bir kəs Kosa rolunda çıxış etsəymiş, onun oğlu olarmış (Allahverdiyev M.Q. Azərbaycan xalq teatri. Bakı: Maarif, 1978). Bu etiqad mifoloji simvolikasına görə Umaya tapınan

oğlu olacağı əski inamı ilə səsləşir. Kosanı oynayanın bəxtinin açılacağı inamı da artım ideyasından gələn eyni bir kökə bağlıdır. Gülməli sözlər deyər-deyər meydan dolaşan Kosanın zarafatlar ələməsi, tamaşanı seyr edənlərin gülüb uğunması belə artım ideyası ilə əlaqədardır. Mifoloji ənənədə hər yeni həyat nişanı gülüş motivi ilə müşayiət olunur. Deməli, buradakı gülüş ritual mənə daşıyır.

Kosanın kürkü tərsinə geyməsi, eybəcər və çirkin olması və s. gülüş doğurmaq üçün uydurulan zahiri qüsurlar deyil, əksinə onun sakral dünyaya məxsusluğundan xəbər verir.

Əski bayramlardan qalma və elliklə oynanılan bütün kütləvi tamaşa və oyunlar dirilik, bolluq və bərəkət rəmzləndirir. Simvolik olaraq Kosa adı ilə bağlanan tamaşa və oyunlar köhnə ilin qovulması, yeni ilin gəlişilə bağlanılır. Kosanın artım, bərəkət ideyası ilə əlaqəsi Həmədədanda icra olunan oyun zamanı “Kosa gəldi” sözlərinə “Xoş gəldi” deyildəndən sonra “Nə gətirdi?” sualına “Bərəkət” cavab verməsi ilə təsdiqlənir.

Quzey İraqdakı Kosa oyununa toxunan türk tədqiqatçısı M.And bunun eyni zamanda bir ölüb-dirilmə oyunu olduğunu vurğulayır.

Xalq inanır ki, uşağı olmayan hər hansı bir kişi kosa libası geysə, həmin kişinin övladı olar, yaxud kosa hansı həyatə, evə birinci girsə, o ev ruzili-bərəkətli olar.

Çoxmənalı mahiyyət daşıyan xalq gülüşündə ölümlə həyat, inkarla təsdiq iç-içədir. “Kosa-kosa” tamaşasında kosaya müraciətlə belə deyilir:

Kosama əl vurmayın,

Kosam ikicanlıdır...

Yüz əlli beş yaşında

Lap, lap cavandı kosam!

AMEA-nin müxbir üzvü, professor M.Kazımoğlu verilmiş nümunəyə toxunaraq bildirir ki, yüz əlli beş yaşlı kosanın ikicanlı və cavan olması xalq gülüşünün məğzindəki ölüm-həyat, köhnə-yeni münasibətdən xəbər verir. Buradakı gülüş ölümə yox, ölümünə yenidən doğana və doğulana doğru yönəlir. Ölüm və həyat eyni bir obrazda, yəni kosada birləşir. Hamiləlik və cavanlıq yüz əlli beş yaşlı qocalığa, yəni həyat ölümə qarşı dursa da, onlar ayrılmazdır, çünki eyni bətdədirlər (Kazımoğlu (İmanov) M.Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005).

Ə.Axundovun tərtib etdiyi “Azərbaycan folkloru antologiyası” kitabının birinci cildində Kosanın bolluq, artım və məhsuldarlıqla bağlı olması “Kosa-kosa” tamaşasının aşağıdakı örnəyindən aydın olur:

...Kosam bir oyun eylər

Quzunu qoyun eylər,

Yığar bayram xonçası

Hər yerdə düyün eylər.

Kosa kimi keçəl də qeyri-adi mənşəli bir obrazdır. Türk xalqları folklorunda ironik qəhrəman obrazı olan Keçəl əsas qəhrəmanın yardımçısı kimi özünü göstərir, çoxbilmiş olmaqla yanaşı hiyləgərlik səciyyəsinə də daşıyır. Bir qisim nağıllarda qəhrəmanın özü-

nün keçələ çevrilərək o biri dünyaya getməsi araşdırıcıları Keçəl obrazının da qəhrəman obrazından yarandığı qənaətinə gətirmişdir. Bəzi tədqiqatçılar keçəlliyin kökünü inisiyasiya məqsədilə baş verən dəyişmədə, bəziləri isə magik qorunmada axtarırlar.

Nağıl və dastanlarda qəhrəmanın köməkçisi yerində çıxış edən keçəl surəti şamanizmde qam-şamanın hamı ruhları ilə eyni bir funksiyayı yerinə yetirir. Sehrli nağıllarda köməkçi kimi keçəllik atributunu təkə insan deyil, həm də şamanın köməkçi ruhları daşıyır. Folklorşünas M.Kazımoğlu keçəlin qeyri-adi mənşəyinin təzahür formalarından birini bu obrazın qızıl-gümüş saçlı qəhrəmanlarla əlaqəsində axtarmağın zəruriliyini qeyd edir.

Türk mifoloji düşüncəsində demonik varlıqların keçəl olmaları həmin varlıqların o biri dünyaya məxsus olduqlarının bir göstəricisidir. O biri dünyaya yollanan qəhrəmanlar həmin yeraltı dünyanın atributunu qəbul eləyir, yəni keçələ çevrilirlər. B. Ögəlin fikrinə, atları ilə keçəl cildinə girən nağıl və dastan qəhrəmanları bu yolla ilahi güc almış olurlar. Qəhrəmanlar göydəki savaşlarda güc tapmaq üçün keçəl olur və həmin güclə dünyalar arasındakı sədləri adlaya bilirlər (Ögel B. Türk mitologiyası. (Kaynakları və açıqlamaları ilə destanlar). II cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s.76-79).

Başda tükün olmaması dünyaya gəlişin, doğuluşun əlaməti sayılır. Müvəqqəti ölüm kimi rəmzləndirən inisiyasiya mərasimlərində saçın qırılmağı “ölüm”ünün ardından neofitin sanki “yenidən doğulmağı” kimi mənalandırılır. Burada gülüş, keçəllik və doğulma aktı ilkin arxaik anlamdakı eyniyyət təşkil edən simvolikasına ilə özünü göstərir. “Kosa-kosa” meydan tamaşasında oxunan nəğmə örnəklərindən aydın olur ki, keçəl də dirilik, artım, bolluq və məhsuldarlıqla bağlıdır:

...Keçəl, keçəl, mərəndə,

Arpa, buğda sərəndə...

Bir arpam beş eylər,

Yeddi qazan aş eylər.

Kosa və keçəlin bolluq, bərəkət, artım, məhsuldarlıq və s. funksiyaları daşması onların sakral dünyaya, yəni o biri dünyaya məxsusluqlarından xəbər verir. Bu funksiyaların müəyyənləşdirilməsi həmin obrazlarla bağlı mülahizəyə, yəni keçəlin yaz, Kosa və Keçəlin isə qışı təmsil etməsi fikrinə yenidən baxmaq zərurətini yaradır. Folklorşünas M.Kazımoğlunun fikirlərinə şərik olaraq bildiririk ki, Kosa məhz qış, yəni qocalıq libası geymiş yazdır-cavanlıqdır. Belə olmasaydı, tamaşada Kosanın artım, məhsuldarlıq funksiyasına işarə edilməzdi. Deməli, zahiri görünüşcə, eybəcər, çirkin, keçəl olan bu obrazlar zəifliyi, acizliyi, qıtlığı, qışı, qocalığı deyil, gücü, qüdrəti, yazı, gəncliyi, məhsuldarlığı, bolluğu rəmzləndirir.

Məhəmməd MƏMMƏDOV,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti